

DOMONKOS LÁSZLÓ

A kicserélt város

Fiumébe vonaton kell megérkezni. Mondjuk egy tavasz végi, nyár eleji alkonyon, amikor szecessziós telihold ragyog odalenn a mélyben a sziklák között, az Adria fölött. Minden pontosan ugyanolyan, mint boldog emlékezetű Kenedi Géza (1853–1935, publicista, író, ügyvéd, „sokoldalú szereplője a magyar újságírásnak”, az „Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben” című hírneves könyvsorozatban a Fiumét bemutató rész szerzője) idejében: „Egy óra hosszat tart, amíg a vonat a fiumei öböl éjszakai párkányzatáról aláereszkedik... Az utas [...] abban az élvezetben is részesül, hogy [...] több ezer lábnyi magasságból, mintegy fölülről tekintheti át a szigetek által tarkított tengeröblöt, akárha egy művészileg kifestett részlettérkép feküdnék előtte.” És Kosztolányi áll ismét mellettünk a vasúti kocsifolyosóján: „Lombok remegése jelezte, hogy a tenger már nincs messze. Sós pára repült a levegőben... Véges-végig sorfalat álltak a kocsiiban... mind-mind egymás mellett és egymás mögött ágaskodtak, nyújtogatták nyakukat, hogy kellő pillanatban magasra emelt szívükkel, egy kiszakadó, boldog sóhajjal üdvözöljék a tengert. Telt háza volt a tengernek. De ő azért se jelent meg. Mint a primadonna, kérette magát, csigázta a kíváncsiságot. Crescendóra volt szüksége, fokozásra, még hatalmasabb díszletre.” És amikor végre megjelenik – száz évvel később sem él át a vonatból mást az ember – „sima, kék végtelen, rajta a bárkák, csorba fél dióhéjak és vitorlák... távolról csak panoráma, képeskönyv képe, halk, majdnem mozdulatlan. Nem hallatszott föl hozzá a hullámok zúgása sem... Maguk a hajók se mozgottak gyorsabban, mint az ő hajdani úsztatójátéka, melyet a mosdótálban ideoda húzogatótt gyermekkezével. Mégis ünnepi volt ez, óriás volt, az egyetlen óriás évezredek fénykoszorújában.” Ebben az óriásban apró építőkockákként sorakoznak a raktárok, dokkok, mólók, hosszú, elgörbített L nyúlik be hosszán a tengerbe. [A kiépített, hat kilométer hosszú (!) – szabad kikötői móló, néhány hónapja nyilvánossá tették a nagyközönségnek, el lehet rajta sétálni – jókora gyalogtúrával végig a tengeren – „be a tengerbe” az egyre keskenyedő földszalagon, egészen a végpontig, a világítótornyig. Mintha a vízen járna az ember – a távolban, túl a habokon Fiume; óriási, megelevenedett színes levelezőlap.] Majd csinos kis házak, városszéli villák kétoldalt, és „már egy fiumei utcán futott a vonat, leeresztett sorompók között” – a Via Corsia Deák belváros felőli végén, a legeslegutolsó alagútból előbukkanva, közvetlenül a pályaudvar előtt, a végállomásra beka-

Részlet az Unicus Műhely Kiadónál megjelenés előtt álló városszociográfiából.

nyarodva. És ugyanaz az állomásépület – a régi Magyarország számos vasútállomását (Szeged, Debrecen, Zágráb stb.) tervező Pfaff Ferenc magyar nyelven is olvasható emléktáblájával és bronz portréreliefjével –, előtte a kis tér és a platánfasor a Via Corsia Deákon, ami most ugyan Kresimirova, de a szemközti, a kis tér túloldalán álló trattoria, a hírhedt Cardiff House, „hajósok és tengerészek népszerű tanyája”, is megvan, ahová a Dékány-könyvben Dénes bácsi, az idős vasúti kalauz viszi be a most érkezett magyar fiúkat – csak mára kissé átalakulva-előkelősödve, most Voyager Club a neve, és ahol már bizony nem érvényes kép a Dékány Andrásé: „a dohányfüst s az olajban pirult halételek fojtogató levegőtleniségében, az olasz, horvát, német, bosnyák nyelv bábeli zűrzavarában vidáman csendült az öreg vasutas felé a magyar köszöntés.”

Magyar köszöntés persze Kosztolányi Esti Kornéljának érkezésekor sem volt éppen jellemző és azonnal észlelhető jelenség a városban. Kenedi Géza tömören megállapítja: „Fiumének határozottan olasz jellege és olasz társadalma van”, egészen természetes hát, ha a hőskorban a vasútról a platánsoron útnak indulóhoz a cégérek is csak így szólhatnak: latte, vino, frutti... „Mindenkien ezen a nyelven csacsogott”, állapítja meg Esti, „ezen a nyelven, mely oly szép, hogy nem is hétköznapra való”. Viszont azonnal körbeveszi az érkezőt „egy megmagyarázhatatlanul derült kedves hangulat”, érzékeli Kenedi. Ez, úgy tűnik, mit sem változott. Nemcsak déli, nemcsak mediterrán derű ez – a végtelen tapintható, ízlelhető, anyagi közelségének, materiálissá válásának ünnepi, vidám érzete talán, ami állandó dudorászásra, a kitartóan tűző napfénnel való mosolygós szembenézésre ösztönöz, miközben kedvesen kell szólni minden embertársunkhoz körülöttünk, mert ők is így szólnak egymáshoz és mihozzánk, s valóban mintha minden állandó boldog zsvajjal lenne teli, valami örök optimista, belülről biztatóan lüktető, kellemes zsbongással, ami azt súgja, majd kiáltja egyre önfelédtebben, hogy az élet végső soron mégiscsak sokkal, de sokkal nagyszerűbb dolog még annál is, ahogyan ezt komor vén filozófusok, bölcs írócskák és ledér, gondtalan ifjú hölgyemények sugallják. Ez a derű aztán mindenhová elkísér. Pontosan úgy van, ahogyan Kenedi Géza összegzi: „Fiume azon városok közé tartozik, ahol az ember magát azonnal otthonosan érzi, mihelyest az utcára kilép.”

Fiumét persze lakói teszik azzá, ami. Irodalmunk egyik rejtekező szellemcsodája róluk is csodaszép titkokkal szolgál: az ugyancsak elfeledett Cholnoky Viktor Trivulziója ennek a vidéknek az igazi embere, ha úgy tetszik, őslakó-prototípusa. „Abból a sajátos, sem nem szerencsés, sem nem szerencsétlen vér-vegyüleből való, ami az Adria északi sarkában szűrődött össze az olasz és délszláv vérenek a megkeveredéséből, s amit szeretnék kvarnéró kreolnak nevezni el... A lelkében ott van a morlák (a dalmáciai partvidék hegyei között élő, szláv eredetű pásztor-nép – D. L.) vadsága, de már csak szilajsággá enyhülve az olasz gyávaságtól, a tengerparti nép vállalkozó kedve, egyesülve a hegylakó makacs kitartásával, a szláv elandalodás az olasz üzleti szellem mellett, a lazzaroni semmittevésvágya a kecskepásztor munkabírásával [...] megvan benne a kezdésre való nagy tehetség, de hiányzik belőle a siker végérvényes megfogásának a képessége [...] szereti a bombasztot

és a pózt, mint az olasz, s a beszédjében is használja. De emellett része a lelkének a mesemondás és az egyszerűség, mint a szlávnak, elkalandozó és tárgyias az előadásában is.” Amanchich Trivulzio külseje is, lelke is teljes egészében megfelel ennek „az elejében lágyan szláv, végében pompózan és pózolóan olasz névnek”: igazi, aranyos mediterrán kalandor és jó barát, a *Trivulzio szeme* című novellafüzérben olvasható kalandjain esti tengerpart lámpasorának füzéréként vonul végig fantázia és szellem, könnyed elegancia és beborozottan is súlyos életbölcesség.

A Trivulzio-típusok ma is itt sorjáznak a tenger melléken – méltó társuk, ha mostanra erősen megfogyva is, Tömörkény örök magyar Jánosa. Ő itt katonáskodott valaha, hogy aztán újra, annyi év múltán eszébe jusson a város, mely a magyarok egyik legkedvesebb városa volt, és az is maradt – midőn a tanyáról felke-rekedvén és Szögedében járván, felfedezi, hogy ott „tengőri halat” árulnak. János felvillanyozva iddogálni kezd katonacimborájával, mert a lelkében felkavarodott emlékek „újra élénken és melegen élni kezdtek, és ez Jánosnak kimondhatatlan gyönyörűséget okozott”. A tengerhez elérkezett magyar nagy titkos belső öröme ez: mintha mindnyájan többé-kevésbé mindig a tengőri halat keresnénk, azt akar-nánk felidézni, amit az jelképez – az örök-egy vágyat az izgató, egzotikus Nagy Ismeretlen, a Szent Nagy Kaland után, a tenger rejtélyét és lelkünk legbelső, ázsiai titkainak elveszett, elbujdokolt nászát, a véges végtelent, puszták és menny-boltozat összeolvadásának magyar egyesülését öröknek tűnő, nyomorult szétta-goltságunkban. A magyar ember Fiumében, éljen itt akár a XIX. század végén vagy kalandozzon errefelé az egykori s a mai várost kutatva a XXI. század elején, mindig valami kellemes, kissé emelkedett ünnepélyességet érezhet, olyasfélét, ami a mélyen szerelmes ember közérzetét jellemzi leginkább. Kereshet, kutakodhat egy elveszett, már-már mitikus hírváros után – és közben lassan, de biztosan át-engedheti magát a város időtlen, örök-egy szellemének. Amely – most már sejthe-ti – nemcsak őt, de az időt is le fogja győzni. Előbb-utóbb.

* * *

A város népessége 1796-ban Teleki Domokos szerint alig hatezer, „többféle nem-zetűek”. Az uralkodó népelem már ekkor is az olasz. Igen érdekes, amit e megha-tározó talján jelleg kialakulásáról ír Teleki: „a városi tisztviselők és más elévaló la-kosok ugyan eredet szerint horvátok [...] mindazáltal ezek is úgy elolaszosodtak, hogy kivált egymás társaságában többet olaszul, mint horvátul beszélnek. [...] Le-het mondani, hogy Fiumében egész olasz tónus vagyton. [...] Miért legyen úgy el-olaszosodva Fiume, könnyen átláthatni. Ugyanis mind sok olasz lakosai vagynak, mind pedig nagyobbára olaszokkal, úgymint velenceiekkel, nápolyiakkal, pápai bir-tokbeliekkel (vatikániakkal – D. L.) vagyton kereskedése.” Kenedi Géza azt írja, a város lakossága nem egy eredetű, „ha az ember a fiumei családneveken csak röptében is átfut, előtte állanak a mai átalakulás egykori elemei. Alapnépessége mindenestre az olasz, sőt valószínűleg már a régi római gyarmat népessége ké-pezte... az olasz népelem és olasz nyelv uralkodását a kereskedelem és a tengeri hajózás, az üzleti összeköttetés, valamint a város kivételes etnográfiai, földrajzi és

államjogi helyzete... nemcsak természetessé, hanem egyenesen kívánatossá is teszi.” Nem egészen száz év múlva már közel négyszer annyian lakják a várost: az 1880. évi népszámlálás szerint 21 ezer a lakosok száma, tíz év múlva, 1890-ben pedig közel harmincezer. Ebből 13 ezer olasz, tízezer délszláv, kétezer a német és több mint ezer a magyar. 1900-ban már 39, 1910-ben pedig 46 ezer ember él Fiumében: 24 ezer olasz, 13 ezer délszláv, 6500 magyar és kétezer német. Az első világháború kitörésekor a magyar lakosság létszáma megközelítette a hétezer főt (6493), aránya meghaladta az összlakosság 13 százalékát.

Kenedi Géza úgy fogalmaz: Fiumének évszázadokon át ugyan kifejezetten olasz karakterű társadalma volt, azonban az olasz városok „kelletlen” vonásai nélkül: fokozatosan elmaradt az elhanyagoltság, a nemtörődömség és a meglehetősen merev szociális szerkezet, „a tenger hatása leginkább meglátszik az egész városon” – és ez talán elsősorban azt jelentette, hogy „Fiume egy olyan város, ahol csaknem mindenki szakadatlanul dolgozik”. És jöllehet a tenger maradt ugyan, mégis: ha mondjuk, „Arról, hogy mi változott s mi nem 1918 óta” címmel kellene nagy és átfogó összehasonlító vizsgálatot végeznünk, a jelleg alapvető megváltozása miatt e téren gyaníthatóan aligha állná ki a jugoszláv vagy a horvát Rijeka az összehasonlítást... A társadalom tagoltsága a város aranykora idején kifejezetten arányosnak mondható: a kor más hasonló nagyságrendű magyarországi településeihez képest feltűnő mértékben. Hagyományos értelemben vett arisztokráciája gyakorlatilag nincs, értelmisége dinamikus, aktív, igen patrióta, és erőteljesen jelen van a helyi társadalomban. Az iparosok és a kereskedők aránya szokatlanul, majdhogynem szenzációsan magas: az összlakosság 22,2 százaléka, ez az arány a korabeli Magyarország más városaiban alig éri el az öt és fél százalékot. A polgári elem és életforma biztosnak és rendíthetetlennek tűnik: a korabeli városok polgári társadalma valamiféle bázist – kicsit még ideált is – lát Fiumében: Kenedi szerint „társas élete” nem a „szárazföldi sablonok szerint” zajlik – ez eredetiséget, színt, izgalmat és érdekességet is jelent, illetve feltételez. (Talán emiatt sem volt véletlen, hogy a kalandor Károlyi gróffal Bánffy Abbáziából éppen a nyilván méltán nagyhírű fiumei mulatságra akart a bórában áthajózni...)

Fiume egykori és mai társadalma annyira ég és föld, hogy az összehasonlítást még csak megkísérelni sem érdemes. A városi societas teljesen – a felismerhetetlenségig – átalakult. Jelképes is lehet: a városi torony, a város jelképének számító Torre Civica, az egykori kaszinó épületében ma divatáru boltok találhatóak, a nevezetes Európa kávéház helyén McDonald’s működik...

A rohamosan fejlődődő, iparosodó magyar város annak idején mégsem vált zsúfolt proletár-bérkaszárnnyák munkástömegeivel felduzzasztott, társadalmi összetételében a gyári munkásságot domináns szerephez juttató településsé. Ezt a korabeli magyar gyárvárossorsot alighanem elsősorban népének különleges karakterével, polgárosult autonómiahagyományokkal élő jellegének erőteljes érvényesítésével kerülhette el. Jellemző, hogy Ablonczy adatai szerint a város lakói közül legtöbben a közlekedésben, a hajózásnál és a vasútnál (kb. 2500 fő), illetve a kereskedelemben, a vendéglátóiparban és a szolgáltatásokban dolgoztak – a városban ekkor 243 vendéglátóipari és

407 „szabóipari” vállalkozás működött. A régi város 22 gyára fura módon nem lumenizált, és az ipari üzemek (elsők között a közel háromezer embert foglalkoztató hajógyár, a dohánygyár és a torpedógyár) nagy számából elkerülhetetlenül következő városi proletárjellegét is csak afféle sajátos tengermelléki változatban tette magáévá. Szemléletes és jellemző példa erre a női gyári munkások egyik speciálisan fiumei csoportja, a valaha híres-neves sartorella. Ez a mára elfeledett, egykor kissé pikáns olasz nevezetességnek számító elnevezés többnyire fiatal munkáslányt jelentett, akinek meglehetősen egyöntetű jellemzői voltak. Kenedi Géza szerint a sartorellák nagyobb része varrónő, „rendesen a szegény munkás vagy iparos néposztály gyermeke”, aki, ha nincs munkája, beáll pl. a dohánygyárba vagy a papírgyárba is. A sartorellát, ki tudni miért, általában fiatalnak és igen csinosnak tartják, ugyanakkor büszkén öntudatosnak, a divat hű követőjének és kissé kacérnak, aki igen kedves ugyan, de ezt nem ajánlatos félreérteni... Az „aranykori” Fiumében, mint több helyütt olvasni, a korzón vagy az Adamich-mólón csapatostul grasszáló sartorella ugyanolyan helyi különlegesség, mint az Antonio Gigante ötvösmester híres műhelyében, a Piazza del Duomon, a dóm előtti téren (a hirdetés szerint „csak Fiumében!”) készült, a velencei idők török fenyegetésekkel terhes korát idéző, turbános-fülbevalós mór szerecsenfej, a moretti (horvátul morcic, kis mór – mórocska). „E sajátos fiumei iparcikk, a régi velencei ötvösművészet maradványa”, amit Dékány Andrásnál Jokkó, a tengerparti fiú ad emlékül magyar barátjának, a nagy Zrínyi emlékét őrzi: a közeli Grobnik melletti mezőn táborozó, mindenféle portyázó törököket megtámadva Zrínyi nyila megölte a parancsnok basát, a törökök hanyatt-homlok menekültek, csak eldobált turbánjaik maradtak utánuk. Ezután kezdtek a fiumei asszonyok turbános törökfejet ábrázoló fülbevalókat készíteni férjeiknek...

„Életmódjára nézve Fiume népe józan és takarékos”, olvashatjuk Kenedi Géza monográfiájában. Önmagáért beszél, amit a XIX. század végi, XX. század eleji város életéről mond: a fiumei háztartás a magyarországi átlaghoz képest szerinte feleannyiba kerül. A családok konzervatívan, majdnem garasoskodva gazdálkodnak, ugyanakkor takarékoságuk igen ésszerű üzleti megfontolásokon alapszik – kiindulópontjuk, hogy az ember magára van utalva, hát ennek megfelelő gondossággal is rendezze be életét. „Az olasz szeret saját vagyona központján, a maga házában élni”, ehhez hozzátehetjük: persze nemcsak az olasz – csakhogy eszerint a hagyományosan mondott olasz könnyelműség a fiumei lakosok körében jóformán ismeretlennek számított. Miként mítosz a bohém, dorbézolásra hajlamos „déli” életforma is: a fiumei olasz polgár a vendéglőket nem látogatja sűrűn, sőt még a kávéházakat sem, egyleti életre nemigen szorul, társadalmi érintkezéssel kapcsolatos csevegés- és információcsere-igényeit a mólókon és a különböző „kereskedelmi gyűlhelyeken” (boltokban, kereskedésekben, csarnokban) teljes mértékben kielégítheti. A család is jóval zárkózottabb, mint a klisék szerinti hangos, vitatkozó-daloló-kiabáló, az egész utca számára nyitott talján família közhelyképe. A magyar családoknak, mint Kenedi meg is jegyzi, igazán nyílt kapuja és vendégszerető szíve van az idegenek felé – a fiumei olaszok, főleg a nők zárkózottabbak, nehezebben, szinte kellenlenül ismerkednek, egész habitusuk jóval tradicionálisabb,

szinte keleties összbnyomást kelt a magyarral vagy akár a némettel összehasonlítva. (Még a társadalmilag jóval aktívabb horvát hölgyek is mások a szintűgy igen erős katolikus neveltetés dacára: a növekvő horvát öntudat mind sovínisztább évtizedeiben feljegyezték, hogy polgárhölgyek igen gyakran kihívóan piros-fehér-kék szláv szalaggal a hajukban jelentek meg különböző társasági összejöveteleken, fogadásoktól előkelő bálókig.) Ami pedig azóta, kevesebb mint egy évszázad alatt, de főleg az utóbbi ötven-hatvan évben a családok totális szétzüllesztése és tönkretétele terén történt: összközép-európai jelenség, mondhatni, az egyetemes, totálisan nemzetközi szocializmus-kommunizmus számtalan áldásának egyike...

A „közműveltség” területén azonban az egykori és a mai város bizton egymás mellé állítható – tán ez az első biztató jelek egyike a jövőre nézve. A régi Fiumében működött állami horvát és olasz főgimnázium, olasz és magyar kereskedelmi akadémia, öt magyar elemi, egy polgári fiúiskola, egy elemi és egy felsőbb leányiskola, számos városi és egyházi oktatási intézmény, nem beszélve az olasz tanítási nyelvű M. kir. Állami Tengerészeti Akadémiáról, a Nauticáról és a német nyelven oktató Haditengerészeti Akadémiáról. A mai Fiumének immáron 37 éve egyeteme van, működik a Nautica utóda, több középiskola, alapfokú intézmények egész sora – igaz, a sok iskola kizárólag, egytől egyig horvát tannyelvű... A hőskorban már külön városi könyvtárral, természettudományi társulattal és tengerészeti múzeummal rendelkezett, volt irodalmi kör, több egyesület, három olasz és egy horvát napilap egy állandó magyar hetilap és időnként több más magyar újság, említettük már a kaszinót – 1884-ben pedig megnyílt a ma is meglevő, tipikusan „Monarchiás”, jól ismert stílusú Fellner–Helmer-féle nemzeti színház, elődjében, az 1880-ban elkészült nyári színparkban (Amfiteatro Ricotti-Fenice – ma mozi működik a helyén) az első magyar színtársulat felléptét 1881. augusztus 27-én *Üdv Fiumének!* című versével maga Jókai Mór üdvözölte. A helyi nemzeti színház ma a Monarchia híres, fiumei születésű horvát zeneszerzője, a horvát nemzeti zene megteremtőjének tartott Ivan Zajc nevét viselő városi teátrum, az azonos nevű téren a művész mellszobrával. E tény ugyanazt mutatja, képviseli, illusztrálja, amit a jelenkori Fiume társadalmi és kulturális összképe: egy ifjonti, nemzeti öntudattól és önbizalomtól duzzadó, erőteljes és magabiztos nemzeti szellemiségű élet egyik vetületét – a sok közül. Az a könyvbemutató, amelynek e kötet készítői 2010 tavaszán a fiumei polgármesteri hivatal reprezentatív előadótermében részesei lehettek, az előbbieken túl a mai város ébredezni kezdő „közműveltségét”, növekedni látzó, öntudatos lokálpatriotizmusát – és talán legfőképpen a közelmúlt felé történő őszinte és elmélyült közérdeklődés jelentkezését, felélnkülését ugyancsak bizonyította. A hétköznap késő délelőtti időpont ellenére, azonnal észrevehetően esti „repi rendezvény” közönsége a zsúfolt, előkelő teremben – az öltözék, a társasági összetétel egyértelműen: a helyi értelmiség krémje – „mindenki, aki számít”, több mint feltűnő módon. Jól szituált, elegáns öregurak, kikent-kifent dámák, fontos, mindenkit-ismerő, mindenkinek-kedveskedő öltönyös urak, illatfelhő, tolongás, vakuk, lámpák, kamerák kereszttüze, fény, pompa, ragyogás. A vaskos, keményfedeles kötetet a fiumei városi múzeum (Muzej Grada Rijeke) adta ki. Mladen Grgu-

ric könyve kétnyelvű: horvátul *Rijeka sjecamo se*, olaszul *Fiume ricordi* (Fiume – emlékezünk) a címe. A második világháború végén elszenvedett pusztulásról számol be, rengeteg kitűnő fekete-fehér fotóval, korabeli újságcikkek, dokumentumok közreadásával. A könyvet maga a polgármester és a múzeum igazgatója mutatja be, a szerzővel ők hárman ülnek künn a hatalmas asztalnál, miközben mögöttük kivetítőn láthatjuk az agyonbombázott kikötő, a Gomila meg az Adria-parti paloták képeit, a romhalmazzá vált utcákat. Áhítatos csend a teremben. Miközben kifelé tolongunk, s néhány öregúr a rendezvény színvonalához és tartalmához enyhén szólva nem éppen illő hangerővel kezd társalogni közvetlenül a fülünk mögött, még bennünk rezeg az egyik hat és fél évtizeddel ezelőtti helyi olasz lap szalagcíme: Terrortámadás városunk ellen...

A város hitélete idestova ezer esztendeje a katolicizmus Lengyelországot idéző tartós, megbízható egyeduralmával jellemezhető. „A többi csak parányi töredék”, írja már Kenedi Géza is. A katolikus hagyomány olasz módra igen erős: a tersattói dombtetőn a ferencesek áhítata és a nagy pápa, II. János Pál igen szép, életnagyságú imádkozó szobra testközelbe hozza a Szent Péter teret és Assisi áhítatát, a szegedi Alsóváros ősi búcsújáróinak népi fenségét és lengyel hegyi falvak esti szentmiséinek torokszorító hangulatát. A Magyar Katolikus Lexikon szerint 1870 és 1918 között a fiumei vasárnapi szentmiséken felváltva voltak olasz, horvát és magyar nyelvű prédikációk. Karol Wojtyła 2003. június 8-án látogatott Fiumébe – a tersattói hegytetőn megtartott pünkösdi szentmisén több mint százezer hívő vett részt –, ennek emlékét őrzi a szobor, amelyet majdnem pontosan arra a helyre állítottak fel, ahol a Szentatya Fiume lakóiért imádkozott...

Fiume a XIX. században, úgy tűnt, végérvényesen és visszavonhatatlanul iparvárossá lett, a közelebbi és távolabbi isztriai és dalmát városoktól (Póla, Zára, Split) lényegesen nagyobb mértékben. A mai területének magját elfoglaló város három lényeges részből állt: a kikötő, az óváros, azaz a Gomila és a köréjük telepedett, a XIX. század során kiépült „külső” lakó- és villanegyedek. (Ugyancsak három részre tagozódtak az iparnegyedek is: a Fiumara torkolata körüli régi kikötő környékére, az 1889–1894 között létesült „nagy kikötőre” és a Volosca–Abbázia felé vezető út mentén a város nyugati szélére.) Ez a kelet-nyugati irányban hosszan elnyúló városszerkezet azután meghatározta az újkori Fiume máig látható képét – a település struktúrája és lakosainak sajátságosságai mintha egészen eredeti egységet alkottak volna, amitől Trivulzió örökösei és János helybéli honfitársai egészen a XX. század közepéig meg tudták őrizni jellegzetes közép-európaiságukban is figyelemre méltó különlegességüket: a nagy hegyek alatt hosszan, a tengerparttal párhuzamosan, kényelmesen és ruganyosan elnyúlva sziesztázó fiumánó, aki iparúzó és -telepítő, tengerész, kereskedő és vörösbor kedvelő bohém egy személyben. Büszke városára és kényes annak önállóságára, olasz, horvát és magyar vér és nosztalgiák keverednek benne, miközben a ragyogó napsütésben ösztöneiben sejdíti a József Attila-i igazságot: „hiába fűrösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat”.

Fiume arcát a felszínes szemlélőnek épületei jelentik, a paloták és a panoráma-gyilkos toronyházak, a kikötői raktárak és a vasbakok, a tersattói vár és a Torre

Civica és József főherceg Villa Giuseppéje (ma levéltár), a historikus villaépítészet mintadarabja, hol egykoron a főherceg fiainak nevelője, a Székely Hadosztály majdani dicsőséges parancsnoka, Kratochvil Károly pihente ki fáradalmaikat, tekintetével harcteret kémlelő fényszóróként az odalenn kéklő Adriát pásztázva... És a vasútállomás és a hajdani kaszinó a korzón és a Vásárcsarnok meg a többi mind, mind... A valóságban, vagyis a mélyebb összefüggések szintjén ezt az arcot igazából csakis és kizárólag lakóinak arcai jelentik, ők adják össze, ők színezik, alakítják, tükrözik – ez az arc az, amelyet másban lehet és kell megmosni, hogy tisztán és egyértelműen ragyogjon fel előttünk. Fiume lakói néznek vissza ezekből az építménytükrökből – hol komoly, sőt, komor, hol vidám és felszabadult, hol szomorú és kétségbeesett arccal, ábrázattal, olykor randa ördögpozával vagy halhatatlan kísértetek rémisztő ábrázatával akár.

A vasbakokról például az egész kikötőben szinte csak egyetlen arc tekint vissza reánk, kicsit ábrándos, kicsit elszánt tekintettel. Hol így, hol úgy mutatkozik be a tengerparton, a „Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár Budapest”-felirat társaságában: hol úgy, hogy „Skull Mátyás vasöntödéje Fiume 1893”, hol meg olyaténképpen, hogy „Matteo Skull 1926”. (A derék öntödetulajdonos különben osztrák nemzetiségű volt, és 1878-tól gyártotta szorgalmasan a kikötői vascölöpöket, 1901-ben bekövetkezett halála után fiára hagyva a céget.) A tersattoi vár udvarán pedig, ahol a sok mászkálás után oly jó végre az árnyékban megpihenni, tudva, hogy 140 méternyire alattunk végtelen századok óta kanyarog a tengerbe a Fiumara – a Nugentok fura pillantásai fogadnak. Az ír marsall, aki enyhén romantikus várkastélyt varázsolt a Frangepánok és a Habsburgok komor középkori erődítményéből, az okosságot és a bátorságot egyesítő, kakasfejes-sárkányos címerével adta át a stafétabotot az 1848-ban ellenünk harcoló tábornoknak meg a könyvünk elején már megidézett bolond grófnénak, aki a két világháború között különös, bizarr megjegyzések kíséretében próbálta bemutatni a várat az arra vetődőknek – nyilván jól ismerte a kísértetet, aki magányos koponyájával mered most ránk: Frangepán Ferenc ő, akit 1671-ben Zrínyi Péterrel fejeztek le Bécsújhelyt a Habsburg-ellenes Wesselényi-féle „sub rosa”-összeesküvésben való részvétel miatt – siralomházi együttesüket jól ismerjük Madarász Viktor híres festményéről. Most itt mereng a régi világ múlásán és maradandóságán, mit sem törődve a közeli autópálya pazar alagútjai között suhanó autócsodákkal. A Gomila pedig, az ősi Gomila („egy ittfeledett darab a régi Levantéből”), amely a Torre Civica, a városi torony kapuja alatt áthaladva kezdődik, hegynek fölfelé – magát „a” fiumei ősiséget mutatja, még mai, igencsak cseppecskére zsugorított mivoltában is. Ha Fiume ember volna, a Gomila alkotná a beleit, írta Cholnoky Viktor. Igen, az utcák vékonyan és kanyargósan csavarodnak egymásba: kusza és szűk labirintus a hegyoldalban. Igazi, hamisítatlan velencei jellegű óváros, ahol emberben, házban a kreol az uralkodó szín – és Trivulzio ravaszkság, vidám arca néz le ránk a két méter széles utcák zsalugáteres ablakaiból, a kifeszített zsinórokon hosszú sorba száradó ruhák közül. A közszemlére kitett déli intimitás mindenütt, „a pofozkodástól a csokolódzásig, a nagymosástól az emésztésig [...] ezért örülten érdekes benne az élet.” A Gomila

– olaszul citta vecchia, óváros – szegény lakói pedig, örökös árnyékban az odafenn izzó nap alatt, tengerszagban, hal- és olajbűzben, horvátok, olaszok vegyesen.

„Ma már csak kis része maradt meg a régi Gomilának, láttam” – írta még 1958-ban Dékány András. Hát mostanra még annál is kisebb – sőt, egyre, a közvetlen jelenig kisebbedő a város e legpatinásabb negyede: 2010 tavaszán nem mindennapi barbársággal, éppen a Gomila máig legfőbb nevezetességét jelentő Arco Romano, a kétezer éves római kapumaradvány-boltív melletti tömböt bontották – nyilván hogy a soron következő és a már elkészültekhez hasonló, bravúrosan ocsmány üveg-beton szörnyszülöttnek készítsék elő a helyet...

* * *

„A kereskedő és városfejlesztő olaszok”, ahogyan Fiume évszázadokig többségi lakosságát Dékány András a történelmi vízváltató időszakában, 1918 őszén jellemezte, alapjaiban határozták meg Fiume történelmi útját. Teleki Domokos már idézett megállapításait az alapvetően olaszos jelleg kialakulásáról azzal kell kiegészítenünk: az olasz lakosság a sajátos fiumei városfejlődés, az autonomizmus vissza-visszatérő kísérte miatt a végsőig legelkötelezettebb híve, sőt tulajdonképpeni kezdeményezője és motorja volt a városi önállóság eszméjének. Noha Kenedi Géza azt írhatta, hogy „az őszinte fiumei polgár, ha közérzelme után kérdezősködni, így szokott válaszolni: Io son ungherese e fiumano, magyar vagyok, és fiumei” – gyaníthatóan több e szép beszámolóban az értelmiségi önáltatás, mint a valódi őszinteség vagy a tipikus, gyakori, tényleg hétköznapi megnyilatkozás. Az a vad sovinizmus, ami 1918–19-ben nemcsak a magyar államhatalommal, de az együtt élő, nagy lélekszámú horvátsággal is szembe fordította „a fiumei polgárt” – inkább arról tanúskodik, hogy a világháború, a hároméves hadiállapot és az Adria túlsó partjáról érkező „nagyolasz” agitáció, hadihajókkal és D’Annunzio kalandjával, jócskán megtette a maga hatását... A fiumei olaszok körében az autonomizmus híveinek a városi önállóságot hangoztató propagandája igen jelentős részben az alig leplezett olasz dominancia, az alig burkolt olasz államhatalmi törekvések, az anyaországhoz csatolás előszobája (és fügefalevele) volt. Mindennek következtében az 1924 után nemzetközi jogilag is szentesített olasz fennhatóság ideje alatt Fiume olasz jellege addig soha nem látott mértékben vált egyeduralmukodóvá. A Szusaknál vonalzóval meghúzott határ azt is jelentette, hogy Isztriával és Fiumével az Adria medencéjének – történelmi összefüggésekben és „történelmi jogon” kétségkívül megalapozott – „nagyolasz” egysége, talján alapjellege a megvalósulás küszöbére érkezett. Mussoliniék a második világháború előestéjén és kezdeti időszakában ezt már jócskán hangoztatták: Zárától Spalatóval együtt le Ragusáig – egész Dalmácia, az egész tengerpart italiano, naturalmente... Visszaemlékezések szerint azonban már a húszas években lépten-nyomon hallani Fiumében, hogy „a békekonferencián becsaptak bennünket, mert nem kaptuk vissza a Mare Nostrumot (szó szerint: a mi tengerünket, vagyis az Adria mindkét partját – D. L.), Dalmáciát, Spalatót, Ragusát.”

A két világháború közötti olasz élet sok alkalmazkodást, elfojtást és látszatnyugalmat hoz. Az úgy-ahogy elleplezett s a mélyben váltig izzó olasz-horvát ellentétet, sőt gyűlölködést a mindennapokban az „élni kell” parancsának félbalkáni, fél-

mediterrán változatai váltják föl: eléggé hihető, amit Vásárhelyi Miklós 1989-ben Tóbiás Áronnak adott nagyinterjújában a húszas évek közepére-végére emlékezve, jó adag cinizmussal bár, de valószínűleg találóan úgy jellemez, hogy a fiumei polgárság köreiben „meglehetősen jellemző volt” a kaméleonszerű átváltozások sora. „Amikor eldőlt, hogy a város olasz lesz, sok horvát és szlovén származású gyorsan olaszosítani kezdett, például úgy, hogy a vezetéknevük végéről elhagyták a ch betűket. De nem ez volt az utolsó névváltoztatás, mert később aztán vissza kellett tenniük a helyére azt a ch-t: tempora mutantur... Egyébként a magyar polgárság sem volt külön; a nevét ugyan nem változtatta meg, de amikor néhány viharos év után vége szakadt a fasiszta rohamosztagok garázdálkodásának [...] a magyar polgárság is alkalmazkodott az olasz rendszerhez.” Mi egyebet is tehetett volna, tehetnénk hozzá, megjegyezve, hogy a világ bármely nemzetiségű polgársága is nagyjából ugyanígy cselekedett volna, lévén polgár e társadalmi osztály minden jellemzőjével együtt... És közben ha valamikor 1926–27-ben bárhol futballozni kezdenek a srácok, a magyar meg az olasz fiúk vannak egy csapatban – az ellenfél meg a horvátok (dalmátok, szlovének – délszlávok) kompániája... Az elfojtásokról meg még annyit: az olaszok a városban mindenütt nyíltan „sciavóknak”, szolgálknak nevezik a Fiumarán átívelő kis hídon túl, a szusaki oldalon élő szlávokat. Egyet kell éretnünk Vásárhelyivel: „a háború utáni években már csak ezért sem volt magyarellenesség”.

Olaszellenesség annál inkább. A Szusakon és általában Fiume környékén élő horvátok és szerbek fanatikusan gyűlölik őket – és aki azt hinné, ez a marakodás csak az Adria partjára korlátozódott, jókorát téved. Ez bizonyosodik be látványosan a második világháború végén. Ami egyúttal a tengeremléki, fiumei olaszok végzetét is jelenti.

* * *

Olaszország kiválása a háborúból 1943 nyarának végén „a városban élőkre is azonnali következményekkel járt. A helyi olaszok közül is számosan megtagadták az együttműködést a németekkel, és felmentek a hegyekbe vagy az Isztriai-félsziget belsejébe a partizánokhoz. 1943 őszétől megszűnt a közbiztonság a város közvetlen környékén” (Ablonczy Balázs). Igen, a partizánok, akik – emlékszünk a röpcédulára – „köztünk vannak”. Olyannyira, hogy amikor ’45-ben az a május 3-a elkövetkezik, ezt azonnal, drasztikusan meg is érzi mindenki. Legelsősorban pedig Fiume többségi olasz lakossága. Említettük már a vadul gyilkoló hajtóvadászatot az autonomisták és vezetőik ellen – de ők csak egyek a sorban...

* * *

Az a kissé hajlott hátú, de fiatalos mozgású, 82 éves férfiú, aki ezen a lány mediterrán estén most a fiumei magyarok házának tárgyalójába sietősen betoppan, nemcsak „az utolsó fiumei” – ahogyan az egyik róla szóló szép írás minősíti –, de a fiumei olasz lakosság legújabb kori sorsának legjobb ismerője és élő tanúja is. Giacomo Scotti egyszemélyes intézmény errefelé, kinek könyvei ugyanolyan nép-

szerűek, mint ő maga: a város közismert, legendás alakja, két lábon járó lexikon és örök vagabund-bohém, szörnyű XX. századi titkok tudója és andalító, tengerillatú versek költője – „irodalmi író”, ahogyan Ady Kosztolányit nevezte. Igazi poeta laureatus és igazi olasz ember. Egy személyben. S ugyanígy: újságíró, szociográfus, esszéista, regényíró, műfordító, a délvidéki magyar irodalom jó ismerője, a néhai Fehér Ferenc, Ács Károly barátja, volt vendége a magyarkanizsai írótábornak is. (Mellékesen: felesége magyar asszony, magyarkanizsai, horgosi és szegedi felmenőkkel.) Olasz és horvát nyelven közel 150 kötete látott napvilágot, több irodalmi díj és kitüntetés birtokosa. Verseinek utolsó gyűjteménye 2006-ban jelent meg, *A partra vetett hajó* című kétnyelvű verseskötetét 2008-ban adták ki. *A tenger csodái* címmel jellegzetes Adria-parti történeteit gyűjtötte elbeszéléskötetbe. Általában: utánózatlanul egyéni ízű, rendkívül eredeti és plasztikus műveiben mediterrán bukolika keveredik hamisítatlan, ősi latinitással és fájdalmas nosztalgiákkal: „a szó fájdalmas és gyenge / régen alkalmatlan arra, hogy vigasztaljon” írja *Az idők szomorúsága* című versében. Igaza van Mák Ferencnek: csakugyan valami holdfényes ragyogás marad utána, mikor eltávozik – és tegyük még hozzá: az olasz vörösbor fanyar íze, az a csöppnyi méla, estéli szomorúság, amikor a bársonyos adriai nap végén pár percre maga elé mered és sorsán borong az imént hangosnak, élénknek, életvidámnak tűnő, dióbarna szemű tengerparti olasz ember.

Nápoly mellett, Savianóban született, és 18 éves koráig a tájékan sem járt a Quarnerónak. Egyik testvére élt Fiumében – a testvéri szálak és az olasz értelmiségi fiatalság körében akkoriban egyáltalán nem ritka baloldali, afféle félig szocdem, félig kommunista világnézet hatásai, vonzásai és választásai okozták, hogy a háború utáni, szilvapálinka szagú, szerb partizánoktól és a már emlegetett vad sztálinista propagandától hangos, romokban heverő Fiumében tűnik fel, ahol rövidesen csatlakozik az Észak-Olaszországból, elsősorban Monfalconéból és környékéről mind nagyobb számban a titói Jugoszláviába érkező szimpatizáns olasz kommunisták csoportjához.

Ezek a többnyire derék munkásemberekből összeverődött, naivitásukban és csodálatra méltó vakhitükben talán csak az őskeresztényekhez hasonlítható szerencsétlenek alig egy-két éven belül Tito vöröscsillagosainak jóvoltából menny és pokol, tündöklés és bukás szédítő magasságait és mélységeit tapasztalhatják meg, iszonyatos sorspéldázatokat és életutakat teremtve a jövőnek. Nem akármilyen iskola az ifjú Scottinak...

1946 és 1948 között körülbelül 2500–3000 monfalconei kommunista munkás hagyta el illegálisan Olaszországot. Többségük úti célja Fiume vagy Pola (Pula) volt. Az érkezőket különlegesen ünnepélyes keretek között fogadta a kommunista vezetés, meglátván bennük a kedvező propagandalehetőséget. Az olasz kommunistákat fáradtságos munkával ugyan, de szinte minden olasz többségű helységben körbevitték és mutogatták, mondván: no ugye, miért kell visszasírni Olaszországot, mikor ezeknek a szerencsétlen sorsú embereknek is el kellett hagyniuk hazájukat, és kénytelenek voltak népi demokráciánk védelmét kérni. (Mivel az úgynevezett fiumei kérdés ismét napi aktualitássá vált Olaszország és a születőben levő

Jugoszlávia között, a városban 1944-ben értelmiségiek csoportja memorandumban javasolta, hogy térjenek vissza az 1920-as évek elejének állapotához, és három kantontól – maga Fiume, Szusak, Bisterza, valamint Veglia, Cherso és Lussino szigetektől álló konföderációt hozzanak létre az egykori Fiumei Szabad Államhoz hasonlóan.) Az újdonsült jugoszláv polgárok gyakorlatilag anyanyelvi környezetben élhettek, sem a munkában, sem a munka után nem voltak rákényszerítve a horvát nyelv elsajátítására. A monfalconei kommunistákat valósággal elragadta a túláradó emóció: náluknál hithűbb kommunisták aligha agitáltak a világ legkékebb tengerének partján...

A háború alatti antifasiszta olasz ellenállás egyik meghatározó ereje, az 1946-ra közel kétmillió tagos Olasz Kommunista Párt a háborút követően nem folytatta tovább az osztályharcot, hanem elfogadta a polgári demokrácia adta kereteket. Ennek alapvetően két oka volt: a partizánmozgalomban játszott, igen komoly szerepük ellenére az olasz kommunistáknak délen nem volt jelentős választói, de még szimpatizáns rétege sem. 1945 áprilisában maga Togliatti pártfőtitkár hívta föl a figyelmet: el kell kerülni, hogy szakadék alakuljon ki „a demokratikus és antifasiszta Észak” és „az antidemokratikus Dél” között. A másik ok, hogy a nemzetközi helyzet sem kedvezett egy esetleges kommunista hatalomátvételnek: az ország nem volt határos a Szovjetunióval, 1947-ig angolszász csapatok állomásoztak az itáliai félszigeten. Sztálin nem támogatta volna az olaszországi fegyveres forradalmat, egy esetleges kommunista hatalomátvételt. Olaszország az amerikai érdekszférába került. A kommunista párt számára ezért a szocializmus elérésének olasz útja (via italiana al socialismo) követhető és követendő stratégiának bizonyult. Érthető tehát, hogy sokakban erősödött a Jugoszláviához való tartozás vágya. Ennek jegyében meg is alakult Julia Tartomány Kommunista Pártja (Partito Comunista della Regione Giulia), egy területi alapon működő, Tito-barát politikát folytató kommunista politikai csoportosulás, amely igyekezett a területi változásokat elősegíteni. Ám az 1947-es békeszerződés következtében Monfalcone olasz maradt, Trieszt sorsa később rendeződött, a Júliai Kommunista Párt pedig beolvadt a Jugoszláv Kommunista Pártba. A monfalconei kommunisták Jugoszláviába csábításában sokat segített az a speciális munkairoda (Ufficio speciale del lavoro), amely szusaki (Sansego) székhellyel szervezte és fogta össze az olaszországi titóista propagandamunkát, amelynek célja minél több olasz kommunistának Jugoszláviába csábítása volt. A jugoszláv hatóságok már csak azért is nagy becsben tartották az Olaszországból érkezőket, mert Fiumében, ahol ebben az időben közel hetvenezer olasz élt – százból kilencvenkilenc, amilyen gyorsan csak lehetett, elhagyta Fiumét. (Ennek a példátlan exodusnak lett tanúja a fiatal Giacomo Scotti.) Jugoszlávia záros határidőn belül szerette volna átalakítani a város etnikai viszonyait: alig néhány hónap leforgása alatt máris húszezer olasz ajkú fiumei hagyta el szülőföldjét. (Ennek körülményeiről és részleteiről még lesz szó.) 1947 nyarára a városban maradt olaszok száma éppen csak elérte a 10 ezer főt. Ezzel párhuzamosan természetesen erős szláv betelepítés indult meg, ekkor főleg Boszniából és Montenegróból. Közben az újonnan érkezett olaszoknak szinte mindent felkínálnak: egyszeri, 60 ezer lírás munkába lépési díjat, valamint 3500 dináros havi fizetést, lakást, különböző szociális juttatáso-

kat. Azonban hamarosan megváltoznak a dolgok. Mindennaposakká válnak az incidensek: a munkába álló olaszokat szlovén és horvát kollégáik nemes egyszerűséggel csak „olasz disznóknak” nevezik – napról napra nő a feszültség a különböző ajkú munkások között. Az élelmezés terén is egyre több a gond: a napi kenyérfejadag 300 grammra csökken, havonta egy kiló tésztát és babot lehet kapni, a fizikai munkát végzők ezen kívül heti 20 gramm hús plusz juttatásban részesültek. Természetesen virágzik a fekete-kereskedelem is.

A körülmények, a megaláztatások miatt egyre többen térnek vissza Olaszországba. És ekkor, ebben a már végletekig feszült helyzetben robban a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztatói Irodájának (Kominform) 1948-as bombája: Jugoszláviát önálló politikai irányvonala miatt kizárják a Kominform soraiból. (A tájékoztató irodát még 1947 szeptemberében alapították a lengyelországi Wroclaw mellett található Szkalska Porebában. Tagja volt az albán, a bolgár, a csehszlovák, a jugoszláv, a lengyel, a magyar, a román, a szovjet, a francia és az olasz kommunista párt. Székhelye 1947–1948-ban éppen a jugoszláv fővárosban, Belgrádban volt.) Tito Jugoszláviájának kizárása két merőben ellentétes reakciót váltott ki a jugoszláviai olasz kommunisták között. Egyik felük tiltakozott a Jugoszláviát ért vádak ellen, mondván: Tito mindig is a népek barátja volt, a Kominform vádjai hamisak. Másik felük arra a következtetésre jutott, hogy Moszkva megállapításai igazak, a vádak megcáfolhatatlanok, Tito Jugoszláviája pedig pokol a munkásság számára. Később ez a közel fele-fele arány megváltozott, és immár az olasz kommunisták háromnegyede azt vallotta, hogy Sztálinnak van igaza. Több sem kellett: ettől kezdve a jugoszláv vezetés már nyílt ellenségként kezelte az olaszokat, a moszkvai vezetés politikáját elfogadó Olasz Kommunista Párt trójai falóvának tekintvén őket. Ritka szerencsés esetben kiutasították, többnyire azonban a hírhedt büntetőtáborba, a Goli Otokra vagy a közeli Sveti Grgurra – e két kopár, kiégett, vakító sziklával borított, nem túl távoli szigetre – deportálták a monfalconei munkásokat (is). Ugyancsak ide került a többi „jugoszláv” sztálinista, továbbá az usztrasák és a háborús bűnösöknek kinevezettek (köztük jó néhány magyar) is. A „belépőről” csak annyit – Eligio Zanini írja *Muma* című önéletrajzi regényében –, hogy „a deportáltaknak a szigetre érkezve végig kellett menniük a többi internált sorai között, akiknek kézzel és botokkal kellett ütniük őket, miközben Titót és a pártot dicsőítették: »Tito–Partija!«, »Tito–Partija!«; aki ezt megtagadta, annak »boikot« lett a sorsa, vagyis kiközösítették, és bárki szabadon bántalmazhatta.”

Goli Otokra – a part mentén délre mindössze 70 kilométerre Fiumétől, Veglia (Krk) és Rab (Arbe) szigete között – 1949 nyarán érkezett az első, 1200 fős csoport (a szomszédos Grgur női gulagsziget volt). Horvát becslések szerint a két szigeten kb. 30 ezer embert tartottak fogva. Legtöbben a kőbányában robotoltak, a szó szoros értelmében pokoli körülmények között, nyáron 35–40 fokos hőségben (a szigetnek édesvízforrása nincs, eső ritkán esik, a tenger igen mély, sebes áramlatokkal), télen a már említett, gyakran 150 kilométeres sebességű, jéghideg, jellegzetes adriai szélben, a bórában (horvátul bura). Scotti is leírja: már az első napokat nagyon sokan nem éltek túl. (Magyarul tudomásunk szerint egyedül az 1950 és 1952 között itt raboskodó Eva Grlic *Emlékezések* című memoárkötetében

olvashatunk minderről.) Egyes források szerint közel 250 (talán 244?) magyar sínylődött Goli Otokon. Hogy az ide hurcoltak közül hány ezren pusztultak el: csak találgatni lehet.

Mindenesetre, amikor 1948–49-ben nagyobb számban kezdik összefogdosni az ilyen-olyan „ellenségeket”, és indulnak a transzportok: Giacomo Scotti már jelen van – és figyel. Amikor majd 1997-ben Triesztben megjelenik – megkésve bár, de alighanem kissé az olasz Szolzsenyicin szerepét betöltve – a *Goli Otok – Italiani del gulag di Tito* (Goli Otok – Olaszok Tito gulagján) című munkája, a mű kisebb földcsuszamlást idéz elő az olasz köztudatban és a közéletben. Igazából csak ezután, e könyvnek köszönhetően terelődik nagyobb arányban a közfigyelem a nem is oly távoli múlt történelmi fehér foltjainak több olasz vonatkozására. Számvetés ez a kötet, számvetés egy népcsoport végzetével, egyben pedig leszámolás is. Teljes és végleges, végérvényes és kegyetlen leszámolás az ifjúság balos illúzióival, a titói Jugoszlávia máig élő mítoszával, az elhallgatásokkal és a megszépítő, hazug történelemhamisításokkal.

– Mikor idejöttem, semmit sem tudtam arról, ami itt '45-ben a honfitársaimmal történt. 1947-ben még mindig a város 60 százaléka olasz. Az exodus tíz évig tartott. 1944-ben már elmentek azok, akik nem itt születtek, akiket az államhatalom hozott ide: hivatalnokok, fináncok stb. A partizánok idejövetelével kis ideig létezett a remény, hogy valami jobbra fordul a szörnyű szenvedések után. Csakhogy akkor még a városi vezetés olasz kézben volt, s az olaszok nélkül nem működhetek volna olyan üzemek, mint a torpedógyár vagy a hajógyár, vagy az öntöde: ehhez olasz tudás, olasz műszaki képzettség kellett, ezt nem végezheték betelepített macedón vagy szerb parasztok... Később aztán megtörtént az államosítás, erre felgyorsult az elvándorlás, lassan a vezetőket is felváltották belgrádi és zágrábi emberekkel, megszűnt a kétnyelvűség... A partizánok május 3. és 12. között a hús legfontosabb olasz vezetőt megölték: szenátorokat, pártvezetőket. Az exodus pedig folytatódott: 1948-ban, a Tájékoztató Iroda határozata, a titói Jugoszlávia kiátkozása után a megbízhatatlannak kikiáltott olaszok már a titói gulagra kerültek, így logikus volt a köznép körében a felismerés: ha azokkal, akik olasz kommunistaként a partizánokkal érkeztek, így bánnak el, mire számíthatunk mi? És havonta átlagosan háromezer ember hagyta el a várost... Ez összesen ötvenezer embert jelentett, nagyjából az ötvenes évek közepéig. Az olasz Fiume gyakorlatilag eltűnt...

Lassacsán összeáll a kép. Titóék egyszerűen kicserélték Fiume lakosságát: az olaszokat szinte száz százalékban mintegy „lecserélték” délszlávokra, akár egyik játékos a másikra a futballmeccsen. A helyi mitológia szerint 1945 májusában a bombázások után életben maradt lakosság nagy részét kiterelték a partra, és behajtották őket a tengerbe: ússzatok át...! Aki életben maradt, hanyatt-homlok menekült. Így kezdődött... 1948-ig 25 ezren távoznak. Tóth Tibor szerint a 70 ezer fiumei olaszból végül összesen hatvanezer hagyta el a várost. Az adat egybevág más forrásokkal és a Scotti által elmondottakkal: ő is úgy fogalmaz, hogy ennyi olasz maradt.

Ellentmondóak viszont az adatok arról, hogy a jó délvidéki 1944-es partizánhagyományokat folytatva, vajon hány olasz eshetett áldozatul a '45 májusában kezdődött barbár balkáni mészárlásnak. A római Societa di Studi Fiumani és a Horvát Intézet 2006-

ban közzétett kutatásai szerint 1947-ig állítólag 650 olaszt öltek meg; ez a szám a titói hadak mentalitását és a másutt – nem csak a Délvidéken – történeteket ismerve megdöbbenően, irreálisan kevésnek tűnik. Scotti nem tud konkrét adatokat, a tisztázatlanságokra hivatkozik. Annyi viszont kiderül: már a háború után több történész legalább 15–20 000 áldozatot gyanított, és ha a környékbeli falvakban történt vérengzéseket is beszámítjuk, a szám még jóval magasabb lehet. Mindenesetre az embervesztéget szám szerint egy darabig nem is lehet teljesen pótolni: a folyamatos és nagyarányú délszláv betelepítés ellenére a háborút követő évtized során Fiume korábbi összlakossága 22 százalékkal csökkent...

Az olasz lakosságot ért szörnyű, végzetes megrázkódtatást összefoglalóan, dokumentált alapossággal e sorok írójának tudtával eddig senki sem dolgozta fel. Scotti nagy tette, kötete a Goli Otok poklába hurcolt olaszok tragédiájáról nem szeretett Városa olaszságának, hanem minden jugoszláv fennhatóság alá került és meghurcolt honfitársának állít emléket – átfogóbb, egyetemesebb, „összolasz” munka; a semmi-be foszlott, sok évszázados fiumei olasz világot csak verseiben, prózai vallomástöredékeiben siratja el újra meg újra.

– Kínzó hiány maradt utánunk. Egyetlen író, egyetlen szellemi ember sem olasz már a mai Fiumében. A városnak még ma sincs autochton horvát kultúrája. A jelenleg itt élő 7000 olasz értelmiségi teljesítménye messze meghaladja számarányukat és a többségiek színvonalát. A korábbi önálló Fiume-tudat, a fiumáno mentalitás persze teljesen eltűnt. Ami engem illet: két útlevellem van, ingázom Olaszország és Fiume között, olaszként... Amikor Tudjman azt mondta, hogy Marco Polo horvát volt, kifütyültem... majd előadást tartottam, és nyílt levelet írtam neki arról, mi az igazság. Igen, igyekszem „nagy olasz” lenni. Mert a nemzetünkhöz, a tágabb és a szűkebb pátriánkhöz kell hűnek lennünk. Tudjman itt Fiumében úgy szólította meg a hallgatóságát, hogy „horvát nők és férfiak”. Kijavítottam: azt kell mondani, hogy kedves fiumei polgárok... ezt és semmi mást!”

Az 1971-es népszámlálás adatai szerint Fiumében és környékén nem egészen háromezer (2,24 százalék), 1981-ben 1900 (1,2 százalék), 1991-ben, a háború kitörésének évében 3247 (1,93 százalék) olasz élt. Furcsa módon a 2001-es, tehát már az önálló horvát állam által tartott népszavazás csak a 152 ezres városban 2763 olaszt mutat, s ha a most nem számolt környékbelieket hozzá is számítjuk, nehéz megmagyarázni a 2010-ben Scotti és mások – például a fiumei magyar vezetők – által is közölt hétezer lélekszámot. Más források szerint a fiumei és Fiume környéki olaszok létszáma a 2002-es horvát népszámlálás szerint 3000 – néhány év alatt nem tudni, mitől nőtt, duplázódott volna meg a számuk. Mindenesetre 1953-ban – a város lakossága ekkor hivatalosan 61 ezer 188 fő – az olaszok számaránya mindössze 16 százaléka a háború előttinek – még ha el is fogadjuk a hét-ezer körüli mai olasz lélekszámot: ez alig éri el az 1945 előtti fiumei olasz népesség tíz százalékát, tehát – ha olykor átmeneti és viszonylagos növekedés esetleg lehet is – végső soron folyamatos, állandó csökkenésről van szó.

A 2002-es népszámlálás egész Horvátországban összesen nem egészen 20 ezer olaszt talált. Ez az összlakosság 0,4 százaléka.